

Көлбаева М.К., Исмаилова Ж.Б.

**АКЫНДАР ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫН ИЗИЛДӨӨ ТАРЫХЫНАН
(2-макала)**

Көлбаева М.К., Исмаилова Ж.Б.

**ИЗ ИСТОРИИ ИЗУЧЕНИЯ ТВОРЧЕСТВА ПОЭТОВ
(2-статья)**

Kolbaeva M.K., Ismailova Zh.B.

**FROM THE HISTORY OF THE STUDY OF POETS
(2-article)**

УДК:333/36.76

Бул макалада акындар чыгармачылыгын эл оозунан жыйноо, жазып алуу, жарыялоо, илимий баа берүү каралган.

Акындар чыгармачылыгы кыргыз адабиятынын тарыхында элдик оозеки адабият менен профессионалдуу жазма адабиятка өтүүдө эки чоң чыгармачылыкты байланыштырып туруучу өткөөл этап. Мына ушул сыпатынан улам акындар чыгармачылыгын фольклор жана профессионалдуу адабият менен жакындыгын жана айырмачыктарын талдоодо фольклористтер жана адабиятчы, сынчы, теоретиктердин да көз жаздымында калган жок. Айталы, К.Артыкбаевдин эмгектеринде калк кадырлаган Калык Акы уулунун чыгармачылыгына арналган “Устаттыктын улуу байиктиги”, Арстанбек Буйлаш уулунун легендарлуу “Тар заманы” тууралуу талдоолору жана Абдрашит Бердибаевдин чыгармачылыгына арналган “Төкмөлүктөн профессионалдык поэзияга карай” деген макалалары, окуу китептери, К.Даутовдун Барпы акындын чыгармачылыгына арналган “Албан кырлуу алп акындын дүйнөсү”, Л.Үкүбаеванын “Жазгыч акындардын чыгармачылыгы” сыяктуу изилдөөлөр буга күбө.

Акындар чыгармачылыгы тууралуу диссертациялык изилдөө С.Байходжоевдин “Кыргыз айтыштарынын жанрдык өзгөчөлүктөрү” деген изилдөөсүнөн башталган дешке болот. Эмгекте айтыштын жанр катары мүнөзү, оозеки чыгармаларды классификациялоодо айтыштын алган орду каралып, адат салт айтыштары жана акындар айтышы деген эки главада айтыш ырлары тууралуу сөз жүрөт. Адат-салт айтыштарын талдоого алган иштин биринчи бөлүмүндө, айтыштын фольклордук туунду катары оозеки чыгармачылыктын башка түрлөрү (акый, кордоо, бадик, сармерден, мактоо, жар-жар ж.б.) менен болгон алака-катышы, окшоштуктары жана айырмачылыктары белгиленет. Автор акындар айтышына өзгөчө көңүл бөлүп, Арстанбек, Токтогул, Калык, Алымкул, баш болгон акындардын айтыштарына талдоо берип, акындар кыргыз адабиятында башкы фигура экенин белгилеп, “айтыш жанры акындын өнөрүн баалоонун критерийи”¹ экенин белгилейт.

Акындардын чыгармачылыгы көп кылымдык жаралуу, калыптануу тарыхы бар өнөр катары өзүнө ылайык калыптанган салттуулуктарга ээ. Акындар-

дын чыгармачылыгындагы салттуулуктарды акындардын чыгармачылыгынан бөлүп көрсөтүп, алардын жекелик мүнөздөрүн белгилеген бир катар иштер аткарылып келүүдө. Андай изилдөө иштердин бири катары А.Обозкановдун “Калык Акыевдин чыгармачылыгындагы салттуулук жана өздүк чеберчилик” (1999) аттуу диссертациясын айтууга болот. Эмгекте ырчылыктын башаты, синкреттүү табияты, калыптануу этаптары К.Акыевдин чыгармаларынын мисалында иликтенет. Акындын айтуучу, дастанчы, айтыш өнөрүнүн мыкты өкүлү экени илимий негизде далилденип, бул өнөрлөрдү калыптандырууда чыгармачылыкта мурдатан калыптанган салттуулуктардын сакталыш деңгээли жана өздүк чеберчилик маселеси илимий талдоого алынат.

Акындардын чыгармачылык тарыхы эл тарыхы менен өзөктөш. Элдин башынан өткөргөн окуялар, тарыхый бурулуштар көркөм материал катары акындардын чыгармаларында таасын чагылдырылат. Мына ушул багыттагы эл тагдыры жана доор маселесинин акындардын чыгармачылыгындагы орду тууралуу Н.Бегалиеванын “Арстанбектин чыгармачылыгында эл тагдыры жана доор маселеси” деген (1998) кандидаттык диссертациясы корголот. Бул изилдөөдө Арстанбектин акындык бейнеси, чыгармачылык калыптануу жолу, менен катар Орто кылымдагы Ахмед Яссави, Рабгузи, Суфс Алдаяр өндүү акындарда айтылып, Асан кайгы, Калыгул олуя сындуу акындардын чыгармачылыгында уланган замандын көйгөйүн ырга салган “Тар заманында”, кайсы жерде болбосун элдин тагдырын, абалын ырга салган “Кокон бийлиги жөнүндө”, “Кашкарга кире качкан бугуларга ыргаганы”, “Сары орус султан болгону”, “Эки ногойдун коштошкону” деген ырларында доордун чагылдырылышы илимий анализден өтөт.

Табият адамзатты курчап, анын жашоосу үчүн негизги зарылдыктардын бири гана болбостон көркөм адабияттагы негизги көркөм сүрөттөө объектилеринин бири. Табият көрүнүштөрү ар бир акындын талантына, чыгармачылык дараметине жараша түрдүү интерпретацияланат. Акын табиятты сүрөттөө менен ага карата өз мамилелерин билдирет. Мына ушул жагдайда акындар чыгармачылыгындагы табият көрүнүштөрүнүн көркөм сүрөттөлүшүн талдоого алган диссертациялык эмгек

¹ Ирисов П. Кыргыз айтыштарынын жанрдык өзгөчөлүктөрү. – Ф., 1971, - 210-б.

А.Зулпуевдин кандидаттык изилдөөсүндө² колго алынган.

Акындар чыгармачылыгындагы салттуу темалардын бири өлүм, өмүр проблемасы. Акындардын өмүр, өлүм сыяктуу түбөлүктүү темаларга арналган философиялык маанайдагы ырлары, бүгүнкү күнгө чейин салттуу тематика катары жашап келе жатат. Бул маселеге карата ар бир акындын жеке андоосу, мамилеси бар экени түшүнүктүү. Ушул маселенин тегерегинде ой калчаган акындардын чыгармачылыгына анализ берип, илимий талдоого алган диссертациялык иш корголгон³.

Мындан сырткары ар бир акындын чыгармачылык бейнесине арналган портреттик мүнөздөгү изилдөөлөр да жаралды. Айталы, Ш.Искендерованын кыргыз акындарынын ичинде өзгөчө орду бар М.Кылыч Шамыркан уулунун чыгармачылык эволюциясын талдоого алып, акынды нускоочу ырчы, реалист акын катары мүнөздөп, чыгармачылыгынын изилдениш тарыхына эскерс жасаган “Молдо Кылычтын чыгармачылыгы жана иликтөө тарыхы” (2005) деген изилдөөсүн, Г.Жээнбаевдин кол жазма адабиятынын өкүлү Молдо Нияздын чыгармачылыгына арналган “Молдо Нияздын акындык чеберчилиги” (2005) деген изилдөөсүн, М.Көлбаеванын өз чыгармаларын өзү жазып, элге жайылткан, бирок, бүгүнкү күнү кол жазмаларынын бирөө да табылбай жок болуп кеткен армандуу акын Казыбек Мамбетимин уулунун чыгармачылыгына, адамдык, акындык татаал жазмышын талдоого алган “Казыбек акындын адабий мурастарынын идеялык-тематикалык өзгөчөлүктөрү” (2006) деген изилдөөсүн, “Айтышарга теңи жок, Жел жетпеген Жеңижоктун” чыгармачылыгына арналган А. Жусупбековдун “Жеңижоктун чыгармачылыгынын өзгөчөлүгү” деген эмгегин айтууга болот.

Мындан сырткары акындар чыгармачылыгындагы жазма салттарынын калыптанышын, анын төкмөлүк өнөрдөн айырмачылыгын, профессионалдуу жазма адабиятынын жаралышына өбөлгө түзгөн булактарды талдоого алган К.Койлубаевдин “Жазгыч акындардын чыгармачылыгы” (2007) аттуу кандидаттык диссертациясы корголду. Эмгекте акындар чыгармачылыгындагы жазма салттарынын башатындагы адабий, тарыхый, диний өбөлгөлөр, “Замана” поэзиясынын жазуу түрүндөгү өнүгүү салттары, жазгыч акындардын чыгармачылыгында тарыхый окуялардын чагылдырылышы талдоого алынат.

“Акындык поэзияда салттуулук, жалпылык жана жекелик белгилер адабият теориясындагы эң орчундуу маселелердин бири. Муну фольклордун кыртышынан өнүп чыккан (жалпылык, салттуулук мүнөздөгү) акындык поэзиядагы жекелик белгилерден издөөгө болот. Бул маселеде Суусар Искендерованын “Индивидуалдуу чыгармачылык жана

фольклор: проблеманын эволюциясы” (2007) деген темадагы докторлук диссертациясы илимге алгылыктуу кошумча болуп калды”⁴. Эмгекте элдик оозеки чыгармачылык менен жазма адабияттын карым-катышы теориялык жактан талдоого алынып, фольклордон жазма адабиятка өтүүдө акындык өнөрдүн көркөм кызматы, жеке чыгармачылыктын (индивидуалдуулуктун) башаты, өнүгүшү талдоого алынат. Ошондой эле XX кылымдагы көркөм жаңылануу мезгилиндеги фольклоризмдин ордун белгилөө менен көркөм мурастардын бири-бирине болгон байланышы талдоого алынат.

Жогорудагы эмгектерде көрүнүп тургандай, (айрым иштерди эске албаганда) көпчүлүк изилдөөлөр ар бир акындын жеке чыгармачылык, адамдык тагдырына, тематикалык-идеялык бөтөнчөлүктөрүнө, арналып, портреттик мүнөздө жазылганын, көрүүгө болот. Ал эми акындар чыгармачылыгын кыргыз адабият тарыхындагы өзүнчө бир этап катары адабий процесстин контекстинен карап, баа берип, анализге алган изилдөө А.Турдугуловдун авторлугунда “Акындык поэзиянын көркөмдүк табияты” деген аталышта 2010-жылы жакталып, акындык поэзиянын оозеки адабиятта илгертеден жашап келген чыгармачылыктагы жалпылык касиетти андан ары өркүндөтүп, андагы салттуулук белгилерди жалпылаштырып, жекелик (индивидуалдуулук) белгилерди жаратканын, бул өзгөчөлүгү менен адабий процессте өз ордун аныктап турганын белгилейт. Адабиятчы бул эмгегинде өзүнө чейинки акындар чыгармачылыгы багытында жазылган изилдөөлөргө обзор жасоо менен аларды жалпылаштырууга аракеттенет.

Кыргыз адабиятынын тарыхына арналган фундаменталдык чоң-чоң эмгектер жаралып келген. Алардын эң биринчиси катары акындар чыгармачылыгынын тарыхында өзгөчө орунда турган “Акындар чыгармачылыгынын тарыхы” (1988) деген эмгек экенин жогортон эскерттик. Кандай “бурушу”, “дурусу” болсо дагы бул эмгек акындар чыгармачылыгын комплекстүү талдоого алган фундаменталдык эмгектердин тырмак алды экени менен баалуу.

Кыргыз адабиятынын тарыхын, анын ичинде акындар чыгармачылыгын жазуу эгемендик жылдарында колго алынып, мурунку идеологиялык талаптын негизинде бааланган, талданган чыгармалар кайрадан каралып, адабияттын тарыхы жаңыдан жазылды. Бул багытта академик А.Акматалиевдин жалпы редакциясы астында жарык көргөн “Кыргыз адабиятынын тарыхынын” жети томдугу жарык көрдү. Кийин ал тарых толукталып, кошумчаланып 10 томдук болуп жарыяланды. Эмгектин төртүнчү бешинчи томдору акындар чыгармачылыгына арналып, 4 томунда байыркы жана орто кылымдагы орток түрк жазма эстеликтеринен тартып, X–XVII кылымдардагы кол жазма адабиятынын өкүлдөрү, XIX кылымдын орто ченинен XX кылымдын 30-жылдарына чейинки мезгил аралыгында жашаган жазгыч акындардын чыгармачылыгы топтоштурулса, V томдо аты уламышка айланган легендарлуу

² Зулпуев А.З. Табият көрүнүштөрүнүн акындар поэзиясында көркөм сүрөттөлүшү: Филол. илим. канд. дисс. – Б., 2003

³ Исмаилов Ж. Акындар чыгармачылыгында өмүр, өлүм проблемасынын берилиши: Филол. илим. канд. дисс. – Б., 2010

⁴ Турдугулов А. Акындык поэзиянын көркөмдүк табияты: Филол. илим. канд. дисс. – Б., 2010, – 6-б.

акындардан тарта төкмөлүк өнөрдө алдына эч кимди салбаган өнөр ээлеринин чыгармачылык портреттери киргизилген. Эмгектерде ар дайым табигыйлыгы, актуалдуулугу менен айырмаланган акындар чыгармачылыгынын проблемалары учурдун талабына жарашы кайрадан талданып, көркөм-эстетикалык талаптын негизинде баалоо мүмкүнчүлүктөрүнө ээ болду. Мындан сырткары Чонду, Сыдык Алайчиев, Солтобай, Дооран Ырысдөөлөт уулу, Анаргүл Тажибаева, Ботобай өндүү мурда аты аталбаган акындардын чыгармачылыгы да киргизилгени акындар чыгармачылыгынын маселелерин талдоодо, мезгилдин адабий-көркөм сүрөтүн тартууга чоң көмөк көрсөтөрүндө шек жок. Ар бир портреттик изилдөөлөр КРУИАнын кол жазмалар фондундагы материалдардын негизинде алынып, эл оозунан жыйнап алууда көп варианттуу болуп кеткендерин илимий талдоодон, текстологиялык иликтөөдөн өткөрүп, акындардын чыгармачылыгына терең илимий анализ жасалганы байкалат.

Кыргыз адабиятынын тарыхы тууралуу эгемендик мезгилинде жазылган фундаменталдуу эмгектердин дагы бири адабиятчы О.Ибраимовдун “История кыргызской литературы XX века” (2013) деген эки томдук эмгегин айтууга болот. Эмгекте акындардын чыгармачылыгы “XIX-XX кылымдын чеги: эки доордун жана эки цивилизациянын кесилишинде” (“На рубеже XIX-XX веков: на стыке двух эпох и двух цивилизаций”) деп аталган бир главанын чегинде обзордук маалымат иретинде жалпы социалдык-саясий жана маданий абалга мүнөздөмө берилип, замана адабияты жана кол жазма адабиятынын оозеки поэзиядан жазма поэзияга өтүүдөгү “транзиттик” абалы, Токтогал Сатылгановдун акындык поэзиясы, 1916-жылдагы улуттук боштондук көтөрүлүшүнүн көркөм адабиятта чагылдырылышы тууралуу пикирлер талдоого алынат.

Чыгармачылыгын импровизациялык ыкмада жаратып, ырчылыктын бийик чеги болгон айтыш өнөрүндө талантын сынаган кыргыз акындарынын чыгармачылыгына илимий анализ жасап, комплекстүү түрдө ырларын, термелерин, айтыштарын жарыкка чыгарган оозго алар эмгектердин бири А.Акматалиевдин жалпы редакциясынын алдында түзүлгөн “Залкар акындар” сериясынын жети томдугу бүгүнкү күндө акындар чыгармачылыгынын тарыхын окуп, үйрөнүп, изилдейм деген окурмандар үчүн баалуу эмгек болуп калды. Бул серияларда айрыкча, 1940-жылдардан тарта, ар кандай күнөө тагылып, иликтөөдөн четтетилип келген Арстанбек, Калыгул, Молдо Кылыч, Солтобай, Эсенаман, Балык өндүү чоң таланттарды илимий жактан туура талдап, кайрадан чыгармаларына чыныгы көркөм-эстетикалык жактан баа берип, өз ордун белгилөө, ал эми төкмөлүк өнөрдү аркалап, чыгармалары, чыгармачылыгы эл оозунда гана айтылып калган акындардын өмүр таржымалы, акындык өнөрү тууралуу азыноолак болсо дагы пикир айтып, ырларына текстологиялык иликтөөлөрдү жүргүзүп,

чыныгы акындардын жүзүн көрсөтүп, кыргыз адабиятынын тарыхында алган ордун белгилөөгө аракеттери жүргөн.

Акындар чыгармачылыгын эл оозунан жыйноо, жазып алуу, жарыялоо, илимий баа берүү жагындагы абалыбыз мына ушундай. Бул эмгектердин илимий деңгээли, ар бир эмгекте акындардын чыгармачылыгынын чагылдырылыш абалы, көтөргөн проблематикасы ар түрдүү экени түшүнүктүү. Бирок, ошондой болсо дагы кайсы бир деңгээлде акындардын чыгармаларынын топтомдору жарык көрүп, портреттик изилдөөлөр жазылып, диссертациялык иштер аткарылып жатышы акындар поэзиясынын кыргыз адабият таануу илиминде көз жаздымда калбай өз деңгээлинде колго алынып жаткандыгынан кабар берет. Жалпылап алганда, акындардын чыгармаларын жыйноо иши өткөн кылымдын 20-жылдарынан тарта колго алынса, жарыялоо иши 60-80 жылдар аралыгында өз деңгээлине көтөрүлгөн. Ал эми акындардын чыгармачылыгын илим объектисине айландыруу иши эгемендиктин алгачкы жылдарынан (П.Ирисовдун “Кыргыз айтыштарынын жанрдык өзгөчөлүгү” деген диссертациясын, Б.Кебекованын “Кыргыз-казак акындарынын чыгармачылык байланышы” аттуу изилдөөсүн эске албаганда – М.К.) тарта дүркүрөп өскөндүгү жогорудагы обзордон даана көрүнүп турат. Буга эки себеп болгонун белгилөөгө болот. Биринчиден, эгемендик жалдарында көркөм мурас-тарга карата жаңыча көз караштан талдоо жүргүзүү зарылдыгы турса, экинчиден мурда “кара көшөгө” артында калган акындардын чыгармачылыгын жазууга, изилдөөгө жол ачылгандыгы себеп болгон.

Адабияттар:

1. Зулпуев А.З. Табият көрүнүштөрүнүн акындар поэзиясында көркөм сүрөттөлүшү: Филол. илим. канд. дисс. – Б., 2003
2. Ирисов П. Кыргыз айтыштарынын жанрдык өзгөчөлүктөрү. – Ф., 1971, - 210-б.
3. Исмаилов Ж. Акындар чыгармачылыгында өмүр, өлүм проблемасынын берилиши: Филол. илим. канд. дисс. – Б., 2010
4. Кыдырбаева Р.З., Асаналиев К.А. Кыргыз адабий илиминин терминдер сөздүгү. – Б., – 2004., 63-б.
5. Радциг С.И. История древнегреческой литературы. – М., 1969, 39-б., А.Квятковский. Поэтический словарь. – М., 1966., В. М. Жирмунский, Х. Зарифов. Узбекский героический эпос. – М., - 1947., В. М. Жирмунский. Среднеазиатские народные сказители. – Изв. Всесоюз. географ. общества, Т.79, вып 4, - 1947
6. Садык Алахан. Унутулган адабият. I. – Б., - 2006.
7. Турдугулоа А. Акындык поэзиянын көркөм табияты: фил.ил. док-ру ил. даражасын алуу үчүн жазылган дисс-нын авторефераты. – Б., – 2010., 3-б.
8. Турдугулов А. Акындык поэзиянын көркөмдүк табияты: Филол. илим. канд. дисс. – Б., 2010, – 6-б .
9. Үкүбаева Л. Жазгыч акындардын чыгармачылыгы . – Б., 1994. – 4-б.
10. Эркебаев А. Кыргыз адабиятынын аз изилденген барактары. – Б., 2004, 173-174.

Рецензент: д.филол.н., профессор Токсонбаев Р.